

1 СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР: ТЕОРИЯ МЕН ТӘЖІРИБЕ

ҰЛЫТАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ЖАҢААРҚА АУДАНЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН

Бауржанова Т., Шохатаев О.С.
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
olghas-85@mail.ru
Қарағанды қ.

Қарағанды қ. Орталығы Жаңаарқа кенті, Жаңаарқа ауданы 1929 жылы құрылды және Ұлытау облысының шығыс-оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан. Солтүстігінде Қарағанды облысының Нұра және Абай, батысында – Ұлытау, шығысында Қарағанды облысының Шет аудандарымен, оңтүстігінде Жамбыл облысымен шектеседі. Әкімшілік-территориалдық жоспарда аудан 12 ауылдық округтерге бөлінген: Айнабұлақ, Ақтас, Ақтау, Ақтүбек, Бидайық, Байдалы би атындағы ауылдық округ, Ералиев, Қарағаш, С. Сейфуллин атындағы ауылдық округ, Түгіскен, Целинный, М. Жұмажанов атындағы ауылдық округ және 2 кенттік әкімшілік: Жаңаарқа, Қызылжар.

Физика-географиялық жағынан аудан территориясы Қазақ ұсақ шоқысының және Бетпақдала шөлінің түйіскен жерінде орналасқан. Өңір территориясы бойымен: Сарысу, Сөрті, Манақ, Атасу, Құдайменде өзендері, Ертіс-Қарағанды-Жезқазған каналы ағып өтеді.

Қазақстанның археологиялық ескерткіштері туралы алғашқы мәліметтер ортағасырлық еуропалық, парсылық, арабтық, қытайлық тарихшылар, географтар, саяхатшылардан (әл-Идриси, М. Қашғари, Д. Пицигани және басқа) алынды. Өз белгі жазбаларында олар жеке көргендерін немесе хикаялар бойынша оларға белгілі таңқаларлық бұйымдар, бейнелер және құрылыстар туралы айтады [1]. Көп көлемде мәлімдемелер түрленеді және дамыған және соңғы ортағасыр саяхатшыларының, сол сияқты патшалық әкімшіліктің өкілдері мен жаңа кезең зерттеушілерінің (Д.Г. Мессершмидт, Ф.И. Страленберг, Г.Ф. Миллер, И.Г. Гмелин және басқа да көптеген) үзік мәліметтері аз ақпаратты болып табылады. Бұлардың жағдайында В.В. Радловтың зерттеулері жағымды ерекшеленеді, онымен алынған эмпирикалық мәліметтер мысты (немесе қола ғасыры), ежелгі темір ғасыры, жаңа темір ғасыры және ерте ортағасырды қамтитын Солтүстік-Шығыс Қазақстан мен Оңтүстік Сібір көнеліктерін өңірлік дәуірлеуді өңдеу негізіне жатқызылды [1].

XIX ғ. әкімшілік округтердің қалыптасуымен байланысты (1822-1824 жж. сібір, орынбор қырғыздары туралы Жарғы, кейінірек 1867-1868, 1882, 1886, 1891 жж. Ережелер) жаңа саяси жағдай – Қазақстанға қатысты Ресей империясының саясатына едәуір өзгерістер енгізді. Империяның қарқынды дамып жатқан өнеркәсібі шикізат көздеріне өткір мұқтаж болды, сондықтан табиғи қорға бай Қазақ даласы бұрыннан ресей шенеуніктерінің, инженерлердің, геологтар мен кәсіпкерлердің назарын аударды, олармен негізінде Орталық, Солтүстік және Шығыс Қазақстан бойынша белгілі бір тарихи-археологиялық материал жиналды.

Археологиялық ескерткіштерді зерттеуде белгілі бір нәтижелерге мамандандырылған ғылыми мекемелер қалыптасуының арқасында қол жеткізілді: Орыс Географиялық Қоғамы, Орыс Археологиялық Қоғамы, Жаратылыстану, антропология және этнография әуеқойлары Қоғамы, Археологиялық комиссиясы және Орынбор зерттеу архивтік комиссиясы, олардың қызметі зерттеулерді жоспарлау және ұйымдастыруға, сонымен қатар алынған материалдарды жариялауға бағытталды.

Орталық Қазақстан және Бетпақдала территориясының алғашқы ғылыми зерттелуі А.И. Шренк экспедициясымен жүргізілді, ол 1840-1843 жж. Есіл, Ұлытау және Сарысу далаларымен, Бетпақдала шөлін кесіп өтіп, Шу және Сарысу өзендерінің төменгі ағысын зерттеп, көшпенділердің дәстүрлі жолдарымен ішкі аудандар арқылы саяхаттады. А.И. Шренк күнделіктерінде архитектуралық ескерткіштердің және ежелгі қоныстардың сипаттамалары кездеседі [2]. Зерттеушімен тағы да металдық бұйымдардың ауқымды топтамасы жинақталды.

Ақмола уезінің ескерткіштерін зерттеген тау-кен инженері А. Козыревтың жазбаларын ескерген жөн, онда ол жолында кездескен қорғандарының қысқаша шолуын береді: «Өзімнің көптеген зерттеулерім кезінде уезд аумағы бойынша шашылған ежелгі қорғандардың молдығына таң қалдым. Мұнда жалғыз және топтық қорғандар кездеседі, көптеген жартас шыңдары осылармен аяқталған. Қорғандар қысқартылған конус немесе шаршы, кейде көптеген пирамида түрінде кездеседі. Олардың көп бөлі таспен жабылған, бірақ жиі шымдалған қорғандар да кездеседі» [3]. 1904 ж. Қараағаш сайында ғалыммен жүргізілген ғұн кезеңі жерлеулерінің қазбалары аса қызығушылықты тудырады, барысында келесідей жәдігерлер табылды: алтын диадема, алтынмен қапталған, тастармен безендірілген, ақ саздан ұзынша бағаншалар, жануарлардың кішкене басы түріндегі, тастармен безендірілген екі алтын сырға, алтын тілімше, тастармен безендірілген кәріптасты моншақтар (16), алтын тілімшелер, оюлы шыны бокал.

1917 ж. басты оқиғасы төңкеріс және большевиктердің билікке келуі болды, олар тек мемлекеттік қана емес, ғылыми құрылымдардың да түбегейлі қайта құрылуын іске асырды. Ленинград және Мәскеуде ірі ғылыми орталықтар құрылды, олар марксизм теоретикалық негіздерінің арнасына кеңес археологиясының дамуын бағыттауға тиісті болды. Алайда, Қазақстан территориясында жүргізілген зерттеулер аса шектеулі масштабта жүргізілді және негізінен орталық ұйым археологтарымен орындалды (М.П. Грязнов, П.С. Рыков, Б.Н. Граков, О.А. Кривцова-Гракова, А.Н. Бернштам, А.И. Тереножкин және басқа) [4].

1946 ж. Ғылым академиясының құрылуымен Қазақ КСР-інде жүйелі археологиялық зерттеулерді Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты жүргізген болатын. Қалыптасқан археология бөлімшесі Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, Т.Н. Сенигова, А.Г. Максимова, К.А. Ақышев, Г.В. Кушаев, А.М. Оразбаев, М.Қ. Қадырбаев сияқты мамандармен қамтылды. Бөлімше жетекшілігіне Ә.Х. Марғұлан тағайындалды.

1947 ж. Ә.Х. Марғұлан жетекшілігімен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (ОҚАЭ) құрылды, сол жылы Бетпақдала шөлінің шығыс шекарасын және Балқаш көлінің батыс жағалауын қиятын, Мойынты ө. Сарысу ө. жоғары ағысына дейін, Ақтау, Ортау, Мойынты, Нұра, Тоқырауын суайрықтары арқылы, Манақ ө. алқабымен Жезқазғанға дейін Теректі жеріне, оңтүстіктен солтүстікке ежелгі көшпелі жолының бағдары ізімен жүріп, кең масштабты барлау жұмысын жүргізді. Жаңаарқа, Шет, Ақтоғай және Қарқаралы аудандарының қазіргі шекараларындағы шалғай мекендерді зерттеді. Зерттеу барысында бірқатар қызығушылық тудыратын археологиялық ескерткіштер, сонымен бірге тастағы бейнелер табылды [5-6].

Республика территориясындағы археологиялық жұмыстардың нәтижесі 1960 ж. К.А. Ақышев редакциясымен «Қазақстанның археологиялық картасының» жариялануы болды. Монографияда революциялық кезеңге дейінгі уақыттан бастап картографиялық және археологиялық іздеу-барлау жұмыстарының нәтижесі келтірілген. Кітап жинақталған карталардан тұрады, оған есепке алынған археологиялық ескерткіштер, картаға түсірілген, әрбір объект бойынша толық сипаттама беретін реестр, археологиялық очерк және әр түрлі суреттемелер түсірілген. Кеңес археологиясында алғашқы рет бүтін республикасының картасы құрастырылды [7].

1966 ж. Ә.Х. Марғұлан, К.А. Ақышев, М.Қ. Қадырбаев, А.М. Оразбаевтың «Орталық Қазақстанның ежелгі мәдениеті» жинақталған ұжымдық монографиясы жарық көрді, ол Орталық Қазақстан, сонымен қатар Жаңаарқа ауданының территориясындағы көне ескерткіштердің зерттеулерін қорытындылады. Деректік базаға Қосағал, Айшырақ, Айдарлы және басқа да ескерткіштерге Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясымен

көпжылдық далалық зерттеулердің нәтижесі себеп болды. Материалдық мәдениет, үй құрылысы, тұрмыс, шаруашылық, рухани мәдениет және қоғамдық құрылым мәселелері толықтай түрде баяндалды [8].

1960-шы жж. М.Н. Клапчуктың жігерімен Жаңаарқа ауданының тас дәуірі ескерткіштері ашылды және зерттелді. Сарысу өзені және шөлдің солтүстік шекарасындағы барлау жұмыстарының барысында ол қырықтан астам ескерткіштер ашты, оның көп бөлігі неолиттік кезеңмен мерзімделген. Геологиялық және топографиялық зерттеу геологиялық құрылымымен, жер беті құрылымы және палеоклиматтық факторлармен шартталған, орналасқан жері үлестірілген қатаң заңдылықты көрсетті. Бетпақ шөл құмдарындағы кішігірім археологиялық олжалары бар неолиттік тұрақтар, әдеттегідей кішігірім алаңды алып жатқан және іс жүзінде мәдени қабаттан жұрдай, жел үріп тастаған қазаншұңқырлардағы шағылдарда орналасқан. Мысалы, Жаман-Айбат жотасы аумағындағы жекелеген олжалар алғашқы қауым адамының киік және қарақұйрыққа аңға шыққан алаңы ретінде қызмет болған, төбелі жазықтықтың ең бір кездейсоқ жерлерінде кездеседі. Көптеген тұрақтардың мәдени-хронологиялық атрибуциясы тас бұйымдардың және қыш бетіндегі жинақтың сыртқы топографиялық белгілерінің сараптамасы мен геоморфологиялық орнының негізінде алдын ала орнатылды [9-12].

1979 ж. Ә.Х. Марғұланның б.д.д. II мыңжылдықтың аяғы мен I мыңжылдықтың басындағы Орталық Қазақстан ескерткіштерін сараптауға арналған «Орталық Қазақстанның Беғазы-дәндібай мәдениеті» іргелі жұмысы жарияланды. Монографияда сол уақыттағы беғазы-дәндібай мәдениетінің некропольдері, мазарлары, қоныстары қамтылған барлық зерттеулері алғашқы рет жинақталды. Сарыарқа ескерткіштерінің мерзімделуі мәселелеріне, суландыру және шаруашылық жағдайы мәселелерінің зерттелуіне, құрылыс өнеріне көп көңіл бөлінеді. Сонымен қатар аса үлкен назар Атасу, Сарытабан және Ақсай өзендерін бойлай орналасқан қола дәуірі тас мүсіндеріне аударылған [13].

2007-2008 жж. С.У. Жауымбаевтың жетекшілігіндегі Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің экспедициясымен Жаңаарқа ауданының территориясына іздеу-барлау жұмыстары жүргізілді, олардың барысында 30-дан астам әр кезеңдік археологиялық ескерткіштер айқындалды [14].

А.З. Бейсенов жетекшілігіндегі Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Сарыарқа археологиялық экспедициясының барлау жұмыстары өңірдің тарихи-мәдени мұра объектілерін тіркеу және құжатау үшін үлкен маңызға ие болды, онымен ерте темір дәуірінің көптеген кешендері табылды [15].

Л.Н. Ермоленконың көпжылдық зерттеулерінің нәтижесі Еуразия далалары ежелгі және ортағасыр көшпенділерінің мәдениет қабатын айқындатын Сарыарқаның тас мүсіндері туралы монографиясы болды. Иконографиялық сараптама ерекшеліктері (қолдарының тұрысы, заттар жиынтығы, бет әлпеті бөліктерін бере алуы және т.с.с.) осындай ескерткіштерді тастап кеткен қоғамның әлеуметтік құрылымы, тұрмысы және өмірге деген көзқарасы жөнінде бағалы ақпаратты авторға айқындауға мүмкіндік берді [16].

2013 ж. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының қызметкері О.А. Артюховамен мұстье кезеңіне жататын Бұрма тұрақ-шеберханасына зерттеу жұмыстары жүргізілді. 700 шаршы м. аумақта шаршылар бойынша тек қана жинақтау жүргізілді. Тас материалдың топтамасы шамамен 20 мыңнан астам үлгілерді құрайды [17].

2013 ж. А.З. Бейсенов жетекшілігіндегі Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Сарыарқа археологиялық экспедициясымен Мыржық-6 қорымының қорған 3 зерттелді. Жұмыстар үдерісінде ертесак кезеңі жауынгерінің мәйіті айқындалды. Онымен қоса қола қанжар, темір пышақ, қайрақ, сапты үш қола жебенің ұшы тағылған қола оқсауыты бар белбеу анықталды. Жауынгер жерлеуі Орталық қазақстанның тасмола мәдениетіне жатады және б.д.д. VII-VI ғғ. мерзімделеді [18].

2014 ж. А.З. Бейсенов жетекшілігіндегі Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Сарыарқа археологиялық экспедициясымен Қабантау жерлеу кешеніне зерттеу жұмыстары жүргізілді. Ескерткіш ертетүркі кезеңінің «мұртты» қорғанынан және 6 ескерткіш

қоршауларынан тұрады. Мөлшерлеме мәліметтеріне сәйкес, радиокөміртектік сараптамадан алынған нәтижелер «мұртты» қорғанның б.д. V ғ. екінші жартысы – VI ғ. бірінші жартысында өмір сүрген уақытын көрсетеді. Осыдан кейін шамасы, б.д. VI-VII ғғ. кезеңінің ағымында ерте түркі еске алу ескерткіштері құрылған болатын [19].

2015 ж. М.В. Беделбаева жетекшілігіндегі іздеу жасағымен өткен ғасырдың екінші жартысында табылған және Археология институты, ОҚАЭ, Қарағанды мемлекеттік университеті және басқа археологиялық экспедициялармен әр жылы зерттелген, Қарағанды облысы петроглифтерінің табылған жерінің мониторингісі жүргізіледі. Іздеу жұмыстары барысында Сарыарқа ежелгі тасқа сурет салу өнері туралы мәліметтерді толықтыруға мүмкіндік беретін, бірқатар бұрыннан мәлім бейнелер айқындалды [20].

2017 ж. Ұзынжал сайының аумағында, Құләнәтпес ө. жарлы жағалауынан адамның сүйегі табылғаны жөнінде Жаңаарқа ауданының Қараағаш а. жергілікті тұрғындарынан Қарағанды облысы Тарихи-мәдени мұраны сақтау орталығына мәлімдеме түсті. Олжалар табылған жерге мамандандырылған жасақ келді, онымен төтенше қазба жұмысын жүргізу барысында өзіне тән ілеспе құрал-жабдығы бар моңғол қабірі айқындалды [21].

2019 ж. «JADIGER» ЖШС қызметкерлерімен Жаңаарқа ауданының солтүстік және орталық бөлігі территориясында барлау жұмыстары жүргізілді, оның нәтижесінде бірқатар жаңа және әркездендік құрылыстар айқындалды [20].

Ежелден Жаңаарқа ауданының түрлі ескерткіштері саяхатшылар мен ортағасырлық зерттеушілердің назарын аударып тұрды. Кең масштабты және жүйелі зерттеулер XX ғасырдың ортасында басталып, қазіргі уақытқа дейін жалғасуда. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы, Қарағанды мемлекеттік университеті, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Е.А. Бөкетов ат. ҚарМУ жанындағы Сарыарқа археологиялық институты және Қарағанды облысы тарихи-өлкетану музейімен аймақтың ежелгі және ортағасыр тарихына сипаттама беретін, маңызды археологиялық материалдар алынды.

Қазіргі кезде Жаңаарқа ауданында барлық тарихи кезеңдерді суреттейтін 137 археологиялық ескерткіштер бар. Тас ғасырының тұрақтары, қола дәуірінің қоныстары мен қорымдары, ерте темір ғасырының және ортағасырдың жерлеу және ғұрыптық-салттық кешендері айқындалды. Объектілердің бір бөлігі әр кезеңдік болып табылады.

Айқындалған ескерткіштерге жүйелік жұмыстар жүргізілді, объектілердің мәдени-хронологиялық және типологиялық атрибуциясы анықталды, олар өтпелі сандық нумерациясын алды және аудан территориясындағы өзінің тұрған жерінің топонегізіне бекітілді, сондай-ақ ауылдық округке әкімшілік қатыстылығы бойынша үлестірілді.

Аудан территориясындағы зерттелген ескерткіштердің материалдарын тарта отырып, тарихи дәуірлерге жалпы сипаттама берілді. Дербес блокқа тас, қола, ерте темір ғасыры және ортағасыр бойынша мәлімет жиналды. Материалды жеткізу көрнекілігі үшін нақты объектілерге зерттеу жұмыстары барысында алынған, ескерткіштердің схемалық орналасуының сызбалық-графикалық бейнелері және түпнұсқалық археологиялық материалдың суреттемелері бар қосымшалар қолданылды.

Жүргізілген жұмыс нәтижесінде Қарағанды облысы Жаңаарқа ауданының территориясында орналасқан ескерткіштер жайлы нақты мәліметтері қамтылған археологиялық карта құрастырылды:

- Қарағанды облысы Жаңаарқа ауданының археологиялық картасы. –Қарағанды: «Альфа принт» баспасы, 2019 ж. -125 б.

Аталмыш жұмыс Қазақстанның тарих және мәдениет ескерткіштерін сақтау ісіне тәжірибелік үлес қосу болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Радлов В.В. Сибирскія древности. – СПб.: Топографія Императорской Академіи наукъ, 1888. – Т. I. – Вып. 1. – 70 с.

2. Бейсенов А.З., Беделбаева М.В. Из истории изучения памятников Бетпақдалы // Теория и практика археологических исследований. – 2017. – № 3 (19). – С. 164-186.

3. Козырев А.А. Раскопки Қорғана в урочище Кара-Агач Акмолинского уезда // Известия археологической комиссии. – СПб: Типография Главного Управления Уделов, 1905. – Вып. 16. – С. 27-36.
4. Генинг В.Ф. Формирования марксистских теоретических основ советской археологии (20-е – первая половина 30-х годов). – Киев: «Наукова думка», 1982. – 225 с.
5. Маргулан А.Х. Археологические разведки в Центральном Казахстане (1946 г.) // Известия АН КазССР. Серия историческая. – 1948. № 49. – Вып. 4. – С. 119-145.
6. Маргулан А.Х. Археологические разведки в бассейне р. Сары-Су (Из отчета экспедиции 1946 г.) // Вестник АН КазССР. – 1947. – № 7. – С. 17-22.
7. Археологическая карта Казахстана // под ред. К.А. Акишева. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1960. – 46 с.
8. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1966. – 436 с.
9. Клапчук М.Н. Первые палеолитические находки в Центральном Казахстане // Советская археология. – 1964. - №3. – С.268-272.
10. Клапчук М.Н. Познеашельское местонахождение Жаман-Айбат-4 в Центральном Казахстане // Советская археология. – 1976. - №3. – С.176-190.
11. Мамиров Т.Б., Чиндин А.Ю., Тебаев Д.Б. Памятники каменного века Карагандинской области – Караганды, 2009. – 132 с.
12. Маргулан А.Х, Сочинения. В 14 томах. Том 1. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана /составители Д.А. Маргулан, Д. Маргулан, — Алматы: Атамұра, 1998. – 400 с.
13. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1979. – 360 с.
14. Жауымбаев С.У. Отчет о выявлении памятников истории и культуры в Жанааркинском районе Карагандинской области. – Караганды, 2010. – 73 с.
15. Бейсенов А.З. Отчет о научно-исследовательской работе по теме «Проведение археологических исследований, изучение и обеспечение сохранности комплекса памятников Атасуйского микрорайона в Жанааркинском районе Карагандинской области» // Архив Центра по сохранению историко-культурного наследия. – Алматы, 2012. – 78 с.
16. Ермоленко Л.Н. Средневековые изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения). – Новосибирск, 2004. – 132 с.
17. Артюхова О.А. Мустье Центрального Казахстана. – Алматы, 2013. – 216 с.
18. Бейсенов А.З., Дуйсенбай Д.Б. Воинское погребение тасмолинской культуры на реке Атасу // Материалы международной научно-практической конференции «История и культура народов юго-западной Сибири и сопредельных регионов (Казахстан, Монголия, Китай)». - Горно-Алтайск, 2017. – С.18-25
19. Бейсенов А.З., Хасенова Б.М., Ахияров И.К., Дуйсенбай Д.Б. Қорған с «усами» Кабантау в Центральном Казахстане // Вестник дагестанского научного центра. – 2018. – № 71. – С. 64–76.
20. Отчет об аварийных раскопках в урочище Узынжал // Архив Центра по сохранению историко-культурного наследия. – Караганды, 2017. – 24 с.
21. Отчет о проведении поисково-разведочных работ в Жанааркинском районе Карагандинской области // Архив Центра по сохранению историко-культурного наследия. – Караганды, 2019. – 64 с.